

ANDRÁS GÖRÖMBEI (Debrecen)

Unkarilaiset vähemmistökulttuurit vuosituhannen vaihteessa

1.

Viime vuosikymmenten pitkällisen ja laajalle rönsyilleen väittelyn tuloksena on yleiseksi käsitykseksi vakiintunut, että unkarilainen kirjallisuus on sellainen kulttuurinen kokonaisuus, joka koostuu toisiinsa nähden oleellisesti erilaisista osista. Unkarilaisen kirjallisuuden kenttä voidaan jakaa kolmeen osaan: (a), Unkarin alueen, (b), lähialueiden unkarilaisvähemmistöjen sekä (c), läntiseen emigranttiunkarilaisten kirjallisuuteen. Tämä kansallisen kirjallisuutemme kentän monimutkaisuus ja monipuolisuus on seurausta historiamme tapahtumista. Trianonin rauhansopimuksessa (1920) silloisesta Unkarista lohkottiin alueita naapurivaltioiden hyväksi, ja näillä alueilla asunut kaikkiaan noin kolmasosa unkarilaisista pakotettiin kansallisen vähemmistön asemaan. Joukkomittainen länteen päin suuntautunut emigraatio on taas historiamme myöhempien käänteiden tulosta. Tätä kautta on syntynyt läntiseksi nimitetty unkarilainen kirjallisuus.

Osoituksena näiden eri kirjallisuuden osien yhteenkuuluvuudesta ovat yhteinen äidinkieli, yhteiset historiallis-kulttuuriset perinteet sekä kansallinen tietoisuus ja leima. Erottavina piirteinä voidaan mainita kulloisenkin maan toisistaan poikkeavat olot, toisin sanoen asuinpaikasta, omaksutusta roolista ja viimeisimmästä historiallisesta, taloudellisesta ja poliittisesta kehityksestä johtuvat tekijät. Unkarissa kommunistisen diktatuurin vuosikymmeniä jatkunut kansaa kuristava politiikka aiheutti sen, ettei kirjallisuuden luonnollinen elämä ollut mahdollista. Unkarilaisten vähemmistöjen kohtalo taas katsottiin naapurival-

tioiden sisäiseksi asiaksi. Läntisen maailman unkarilaisia pidettiin etäällä Unkarista olevana vihollisena.

Tällainen muurinrakentajien ajattelutapa ja poliittinen käytäntö rohkaisivat Unkarin sosialistisiksi nimikoituja naapurivaltioita pyrkimyksissään saattaa loppuun miltei peittelemätön pakkomukauttaminen. Vähemmistöunkarilaisten kollektiivisia oikeuksia ei ole tunnustettu toisen maailmansodan jälkeen, eivätkä heidän poliittiset instituutionsa ole voineet toimia missään puolustaakseen kulttuurista olemassaoloaan. Yksikseen jääneinä, eristettyinä sekä muista unkarilaisista että ulkomaailmasta ylipäänsä, vähemmistöunkarilaisilla kirjallisuuden saarekkeilla pakostakin keskityttiin omiin kohtalonkysymyksiin. Missä yleensä oli mahdollista, kirjallisuus ryhtyi puolustamaan vähemmistön yksilöllistä ja yhteisöllistä autonomiaa. Se ei kuitenkaan tapahtunut minkään ohjelman mukaisesti vaan sisäisestä tarpeesta. Kaikki tämä merkitsi kunkin vähemmistösaarekkeen kirjallisuuden omien, yksilöllisten ominaispiirteiden voimistumista.

Vähemmistön olemassaoloa uhkaavaa politiikkaa vastustessaan kirjallisuus kehitti toisistaan poikkeavia esteettisiä variaatioita omaa erikoislaatuaan suojaamaan. Slovakian unkarilaiset kirjailijat László Dobos ja Árpád Tőzsér sekä transilvanialaiset András Sütő, Sándor Kányádi, János Székely, Árpád Farkas ja muut valoivat 70-luvun teoksissaan kaiken katkeruuden ja negatiivisten kokemusten vastapainoksi toivoa kulttuurinsa ominaispiirteiden säilymisestä. He osoittivat, ettei sortohistorian tarvitse jatkua ja että vähittäisestä periksiantamisesta ja hajaannuksesta huolimatta elämänhalu on säilytettävissä ja että aina on mahdollista pelastautua henkiselle alueelle. Domokos Szilágyin runojen herpaantumaton vakaumus ja István Szilágyin traaginen romaani tekivät saman yleisemmällä tasolla.

Jugoslavian alueen unkarilaiskirjailijoilla tämä tendenssi ei ollut yhtä voimakas. Kirjallisuuden suhteellisen vapauden edellytyksenä oli, ettei vähemmistön ongelmia käsitelty. Kuitenkin esimerkiksi István Domonkos kuvaa runossaan *Kormány eltörésben* äidinkielensä unohtavan ihmisen sekavaa ja pirstaleista maailmankuvaa kauhistuttavalla voimalla. Ottó Tolnain näytelmän *Végladás* sankari puolestaan näyttäytyy itäisen

Keski-Euroopan historian uhrina. Samanlaisen kohtalon kanssa taistelevat myös Nándor Gionin romaanien henkilöt.

Karpatorutenian unkarilaisilla kirjailijoilla ei vuosikymmeniin ollut mahdollisuutta oman kansanryhmänsä uhanalaisen identiteetin ja yhteenkuuluvuuden ongelmien käsittelyyn edes lehtien palstoilla saati sitten teoksissaan. Vilmos Kovácsin romaani *Holnap is élnék* (Elämme huomennakin, 1965) kiellettiin. Tämän jälkeen vasta vuonna 1987 ilmestyi ensimmäinen kirjoitus, jossa julkisesti puututtiin Karpatorutenian unkarilaisia kohdanneisiin kansallisiin epäoikeudenmukaisuuksiin.

Unkarilaisvähemmistöjen kirjallisuus sai osakseen huomiota, Karpatorutenian poikkeusta lukuunottamatta, 70-luvun alkupuoliskolla koko unkarilaisella kielialueella ei vain elämysmaailmansa erilaisuuden vaan myös esteettisten arvojensa ja erikoislaatuisuutensa takia. 70-luvun puolivälistä lähtien Unkarin naapurivaltioiden sisäisten ongelmien kurimukseen yhä syvemmmälle vaipuva sosialistinen politiikka asetti avoimesti tavoitteekseen kansallisuuksien hävittämisen. 80-luvun kuluessa tässä pääpiirteissään onnistuttiinkin: vähemmistöjen kulttuuri-instituutiot joko tuhottiin täydellisesti tai ainakin niiltä evättiin niiden keskeisimmät tehtävät. 80-luvun puolivälissä kävi lopulta selväksi, etteivät vähemmistökirjallisuudessa oman kulttuurin suojelemiseksi hahmotellut kauniit kuvitelmat ja humanistiset ohjelmat merkinneetkään mitään bruttaalin hallinnon edessä. Ihanteet, kuten "vox humana" ja "erikoislaatuisuuden kunnioittaminen" sekä arvo tai luonnollisen olemassaolon oikeuden todistelu osoittautuivat turhiksi. Vähemmistöunkarilaisuus merkitsi käytännössä toisenluokan kansalaisuutta. Jatkuva alistaminen, henkisen elämän asteittain koveneva rajoittaminen ja poliittis-kirjallisesti suuntautuneiden henkilöiden herkeämätön tarkkailu ajoivat huomattavan joukon unkarilaisia kirjailijoita kaikilta vähemmistöalueilta pakoon Unkariin.

80-luvun vähemmistöunkarilaista kirjallisuutta voidaan luonnehtia taiteelliseksi keinoksi ilmaista vähemmistön suojattomuuden absurdiutta. Erityisesti tämä pätee Romanian unkarilaisiin kirjailijoihin. Toivon haihtuminen on kuitenkin silmiinpistävää kaikkialla. Romanian unkarilaisten kirjailijoiden leimaa-antavimmat teokset (András Sütő: *Advent a Hargitán* ja

Álomkommandó; János Székely: *A másik torony*, Sándor Kányádi: *Sörény és koponya*) eivät enää ilmestyneet Romaniassa vaan Unkarissa. Vasta järjestelmänvaihdon jälkeen niillä oli mahdollisuus tulla julkaistuiksi Romaniassa (István Szilágyi: *Agancsbozót*, Éva Cs. Gyimesi: *Álom és értelem*).

2.

Absurdiksi muuttunutta olemassaoloa kuvaavan kirjallisuuden kieltäminen oli tietysti suunnattu itse kuvauksen kohdetta vastaan. Näin ollen kirjallisuus kulki politiikan edellä. Kirjallisuus muokkasi etukäteen maata vuoden 1989 järjestelmänvaihdoille. Riittää, kun viitataan pelkästään siihen, miten suuri paino äidinkielestä kiinnipitämisellä ja unkarilaisten historian tiedostamisella oli 70- ja 80-luvun vähemmistöunkarilaisen kirjallisuuden merkkiteoksissa. Ei siis ole sattuma, että jokaisen vähemmistösaarekkeen kirjailijat ottivat avoimesti poliittisen roolin järjestelmänvaihdoksessa.

Mutta minkälaisia vaikutuksia järjestelmän vaihtumisella sitten oli vähemmistöunkarilaiselle kirjallisuudelle?

Erittäin tärkeä seuraus edeltäneisiin vuosikymmeniin verrattuna oli vähemmistöjen poliittisen järjestäytymisen muuttuminen mahdolliseksi. Tietyissä mielessä juuri tämä vapautti kirjallisuuden painavasta ja väistämättömästä vähemmistökansan puolustamistehtävästä.

Nyt voitiin vaatia autonomiaa, kansallisia erityispiirteitä kunnioittavia yksilön ja yhteisön oikeuksia, kaikkia niitä asioita, mitä kirjallisuus oli jo vanhastaan omine keinoineen ajanut, avoimesti, politiikan keinoin. Vähemmistöyhteisö ymmärsi kirjallisuuden sanoman jo silloin, kun ei ollut mahdollisuutta muunlaiseen kulttuuriseen itsepuolustukseen. Mainitsen yhden esimerkin: "Vaikka olisimmekin tuhasta tehtyjä, emme voi ihmisinä säilyä nöyryyden tuhassa". (András Sütő: *Kain ja Ábel*) Kahdeksankymmentäluvun alussa Kolozsvárin teatterin esityksessä yleisö puhkesi kesken esityksen minuuttikaupalla osoittamaan seisaaltaan suosiotaan tämän lauseen kuultuaan.

Monikymmenvuotinen diktatuuri vaaransi vähemmistön olemuksen ja yhteisön olemassaolon, mikä koettiin raskaana

taakkana. Ensimmäiseksi järjestelmänvaihdos toi vähemmistöille mahdollisuuden tunnustaa kuulumisensa laajempaan unkarilaiseen kokonaisuuteen. Kansallistunteen vapautuminen pani liikkeelle vahvoja voimia. Vähemmistöunkarilaiset kaikkialla kokivat ensisijaiseksi tarpeekseen määrittää oman paikkansa, toisin sanoen painokkaasti tuoda esiin unkarilaisuutensa sekä oikeuden omaan kieleensä, kulttuuriinsa ja kotipaikkaansa. Lähes silmänräpäyksessä organisoitiin uudelleen vähemmistökulttuurien instituutiot: koulut, sivistys- ja tiedeseurat, kirjapainot ja aikakauslehdet. Vähemmistöunkarilaisten itsetietoisuus ja elämänhalu näkyivät siinä, että elämää alettiin järjestää jälleen kansallisina yhteisöinä. Nyt hahmoteltiin uudelleen paikka unkarilaisten keskuudessa sekä suhteet siihen valtioon, jonka alueella elettiin. Unkarilaisten yhteenkuuluvuuden merkitystä korostettiin. 1900-luvun historian suureen kansalliseen draamaan – hajaannukseen ja jakautumiseen – haettiin näin ratkaisua heti vapautumisen koittaessa.

Kirjallisuudessa järjestelmänvaihdos aiheutti myös unkarilaisten yhtenäisyysaatteen vahvistumista. Poliitiikka ei koskaan kyennyt hävittämään kirjallisuutemme henkiseltä tasolta vaatimusta unkarilaisen kirjallisuuden yhtenäisyydestä. Gyula Illyés ja Sándor Csoóri rakensivat siltoja kerta toisensa jälkeen unkarilaisuuden erillään olleiden saarekkeiden välille. András Sütő vertasi kokonaisuuden ja osan suhdetta meren ja vuoristorien suhteeseen. Miklós Mészöly paloittelusta unkarilaisuudesta puhuessaan viittasi Hydraan, joka ei ole pelkästään epäsäännöllisyyden vaan myös poikkeuksellisen vahvan elämisen vietin mytologinen vertauskuva. Zoltán Szabó kirjoitti vuonna 1974:

Kansallinen kirjallisuus tunnustaa maiden rajat rajoiksi valtioiden välillä. Niillä ei ole merkitystä kirjallisuuden alueella. Teoksissa näiden rajojen ylittämällä tavoitellaan itse rajojen muuttamista abstraktioiksi. Valtioiden rajat voivat erottaa muutoin yhteenkuuluvat toisistaan mutta eivät vieraannutaa. Jos kuitenkin vieraantumista tapahtuu, silloin myllertävät vieraat voimat kansallisessa kirjallisuudessa.

Järjestelmänvaihdoksen myötä unkarilainen kirjallisuusnäkemys hävitti vastaavasti omalta osaltaan maiden väliset rajat. Kansallisen (unkarilaisen) kirjallisuuden ykseys muuttui aiemmasta toiveen tai julistuksen tasoisesta ykseydestä todellisuudeksi.

Viimeksi kuluneen vuosikymmenen aikana tapahtunut huomattava näkemysten eriytyminen ei kuitenkaan merkinnyt vastakohtaa edellä kuvatulle. Tästä on todisteena uusi, eri suuntauksia noudatteleva aikakauslehtien kirjo. Tämä oli vähemmistösaarekkeisiin jakamiseen verrattuna vastakkainen ilmiö: tiettyyn vähemmistöön kuuluva kirjailija ei ollut pakotettu kirjoittamaan tiettyyn aikakauslehteen vaan oli vapaa itse valitsemaan mieleisensä, joko emäunkarilaisen tai jollain vähemmistösaarekkeella ilmestyvän lehden. Eriytyminen rohkaisi liikkumaan vapaasti koko unkarilaisella kielialueella. Samalla vähemmistöalueiden absurdeissa elämänolosuhteissa osa erityisesti nuorista kirjailijoista katsoi toivottomaksi, jopa vääräksi, kirjallisuuden yhteiskunnallisen kutsumuksen. He aloittivat luonteeltaan post-modernit kokeilut ja loivat tähän liittyen omat vakiintuneet puitteensa. Useimmiten he kääntyivät niitä kirjailijoita vastaan, joita näkemyksiensä perusteella pidettiin ”kollektivisteina”.

Eriytymisellä on myös laajempikantoinen ja syvempijuurinen seurauksensa. Vähemmistöjen kirjallisuudessa itäisen Keski-Euroopan alueelliset määrittelyt heijastuivat voimakkaammalla tavalla. Lisäksi vähemmistö tunsu välittömämmin itäisen Keski-Euroopan alueen ongelmat, osaltaan myös enemmistön kielen ja kulttuurin tuntemuksen ansiosta. Syntyi sellaisia töitä, joissa tämä on tunnistettavissa pontimena ja eri sävyinä. Árpád Tőzsérin teos *Mittelszolipszizmus* kelpaa tässä suhteessa esimerkiksi, mutta voin mainita myös Lajos Grendelin proosan, jossa Slovakian unkarilaisen vähemmistön tilannetta tarkastellaan Bohumil Hrabalin prisman lävitse.

Viime vuosikymmeninä vähemmistöjen kirjallisuudessa on syntynyt sellaisia arvoja, joiden luokittelemisen ei onnistu yhden Unkarin mallin mukaan vaan todellisuudessa kyseessä ovat itsenäiset ilmiöt unkarilaisen kirjallisuuden sisällä. Toisinaan nämä ilmiöt rakentuvat ennen kaikkea yhteisunkarilaisesta perinteestä ja vähemmistön kohtalosta, toisinaan taas niissä on

havaittavissa itäisen Keski-Euroopan alueen kulttuurista tai vieläkin etäämpää peräisin olevia virikkeitä. Joka tapauksessa ne edustavat erityisiä arvoja unkarilaisessa kirjallisuudessa.

3.

Miten käy erityispiirteiden tässä yleisunkarilaisessa kohtaamisessa? Kannattaako eri vähemmistöjen kirjallisuudesta puhua enemmän?

Avoimuus on voimakkaasti yhtenäistävä tekijä myös kirjallisuudessa. Lopultakin unkarilaisen kirjallisuuden tuotteet ilmestyvät vapaasti aikakauslehdissä niiden syntypaikasta tai kirjoittajan kotipaikasta riippumatta.

Vapauden myötä hävisi läntisen unkarilaisen kirjallisuuden oppositiotehtävä. Epäselväksi muuttui myös emigranttien status: syytä, jonka vuoksi he pakenivat, ei enää ole olemassa. Monet ovatkin asettuneet Unkariin, monilla on koti kahtaalla. Unkarilaisen kirjallisuuden edellä mainittuun käsitejärjestelmään on hankalaa sijoittaa vähemmistöalueilta paenneita. Mihin pisteseen saakka joku on luettavissa vähemmistön edustajaksi? Onko tällaisessa luokittelussa edes järkeä?

Edes kirjailijat itse eivät ole yksimielisiä arvioinneissaan sen suhteen, onko unkarilaisen kirjailijan statuksen lisäksi hyväksyttävissä vielä jokin tarkempi määre. Lajos Grendel koetti tehdä termiä "Slovakian unkarilainen romaani" naurettavaksi nimeämällä tietyn ruokalajin "Slovakian unkarilaiseksi paprikananpojaksi". Hän väitti, ettei vähemmistöasemaan viittaava määrite kerro mitään oleellista: "Kirjoitan unkariksi, siis pidän itseäni unkarilaisena kirjailijana. Mielestäni kirjallisuus on kielellinen ilmiö – ei maantieteellinen, kansallinen eikä minkään muunkaanlainen." Transilvanialainen kirjallisuushistorioitsija József Izsák piti aikansa eläneenä Romanian unkarilaisen kirjallisuuden käsitettä ja kirjoitti: "Oikeastaan on yksi ja yhtenäinen unkarilainen kirjallisuus, jota eivät mitkään poliittiset valtionrajat voi paloitella." Myös Jugoslaviassa on lehdissä käytetty paljon puheenvuoroja unkarilaisen kirjallisuuden käsitteestä. Csaba Utasi pitää yhtä kaikki vahingollisina myös niitä kirjoituksia, joissa korostetaan erilläänoloa Jugoslaviassa. Hän katsoo ne

poliittiseksi eristämisyrityksi muista unkarilaisista. Jugoslavian unkarilaisten hämmästyttävä hajaantuminen, Unkariin pakeneminen sekä Jugoslavian uusi suhde Unkariin motivoivat yhdessä Zoltán Vargaa määrittelemään illuusioksi käsityksen Jugoslavian unkarilaisesta kirjallisuudesta erillisenä ilmiönä.

Vähemmistöalueiden kirjailijat kokevat vähemmistömääreet osittain alentaviksi ja siksi tahtovat päästä niistä eroon. Useat protestoivat myös sitä vastaan, että Unkarin kirjallisuushistoria käsittelee erillisissä luvuissa vähemmistöunkarilaista ja läntistä unkarilaista kirjallisuutta. Ikuisena lisänä, täytteenä olemisesta halutaan eroon, samoin kuin kaikenlaisesta erottelustakin.

Näillä asioilla on kuitenkin myös toinen puolensa. Järjestelmävaihdosta ei voi unohtaa, mutta toisaalta kovin pian, lyhyen euforian jälkeen, ovat unkarilaiset kauhukseen joutuneet huomaamaan, ettei vähemmistöjen sorron ainoana syynä ollutkaan diktatuuri vaan sen kanssa yhteenkietoutunut enemmistön nationalismi ja sovinismi. Jälleen on saatu varmistus sille, että Trianonin rauha oli kohtalokas virhe. Epäoikeudenmukaisuuden tunne ei elä ainoastaan unkarilaisten keskuudessa vaan vielä voimakkaampana pelkona, Trianon-syndroomana (László Tőkés), Trianon-psykoosina (István Kocsis) slovakkien, romani-alaiisten, serbien, ukrainalaisten keskuudessa. Tämä uhkaa itäisen Keski-Euroopan nykyistä demokratiakokeilua. Järjettömät määräykset, kansallisuuksien hävittämiseen tähtäävät toimenpiteet koululaeista kieliasetuksiin rasittavat myös tämän päivän unkarilaisia vähemmistöjä. Lainaan László Dobosin 1993 pitämää esitelmää:

Illuusioita ja illuusioiden haihtumista, suuria harppauksia ja muureihin törmäämistä. Tämä kuvastaa Karpaattien altaan unkarilaisen kansan nykyistä elinkamppailua. Järjestelmävaihdoksesta on kulunut neljä vuotta ja voi sanoa: tätä emme odottaneet. Karpaattien altaan unkarilaisten taistelussa Unkari käy omaa yksinäistä kamppailuaan.

Unkarilaisvähemmistöiltä puuttuvat yhä yhteisöllisen elämän perusoikeudet. Tämän traagisen perusasetelman sisällä niiden elinolot eroavat nykyäänkin huomattavasti toisistaan – eniten tietenkin Unkarin unkarilaisten asemasta. Tämä kiistä-

Unkarilaiset vähemmistökulttuurit vuosituhannen vaihteessa

mätön tosiseikka oikeuttaa unkarilaisen kansallisen kirjallisuuden vahvistuneen yhteyden puitteissa tarkastelemaan näitä vähemmistökulttuureja myös erikseen vielä vuosituhannen lopullakin.

Suomentanut Pasi Koste

